

ԱՐԱՄԱԶԴ: Հայկական հնագիտություն: Անցյալի փորձառություններ և նոր ձեռքբերումներ, խմբ.՝ Արամ Քոսյան, Պավել Ավետիսյան, Արսեն Բոբոխյան և Երվանդ Գրեկյան: Մերձավոր Արևելքի ուսումնասիրությունների հայկական հանդեսի հատուկ հատոր, հատոր X (2016), Մերձավոր Արևելքի և Կովկասի ուսումնասիրությունների ասոցիացիա: Երևան—Օքսֆորդ, «Արքեոփրես արքեոլոգի», 2020, 478 էջ*:

ARAMAZD: Armenian Archaeology: Past experiences and new achievements, edited by Aram Kosyan, Pavel Avetisyan, Arsen Bobokhyan and Yervand Grekian. Special volume of Armenian Journal of Near Eastern Studies, Volume X (2016), Association of Near Eastern and Caucasian Studies. Yerevan—Oxford, Archaeopress Archaeology, 2020, 478 p.

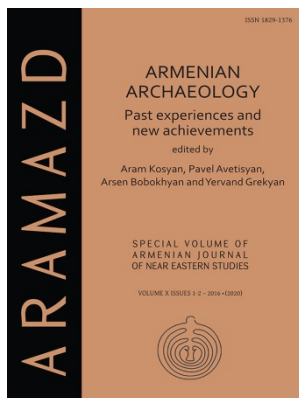
Բանալի բառեր՝ «Արամազդ», հնագիտություն, հոգված, պեղումներ, արշավախումբ, բնակավայր, հուշարձան:

Շուրջ 20 տարի հրատարակվող «Արամազդ» պարբերականում հրատարակված հոդվածներն ու հաղորդումները զգալի ավանդ ունեն հայ հնագիտության մեջ: Միևնույն ժամանակ վաղուց արդեն օրվա պահանջ էր դարձել հայ հնագիտության հիմնական ձեռքբերումների և նորագույն միտումների ամփոփ ներկայացնելու անհրաժեշտությունը: Այս խնդիրներին է նվիրված «Արամազդ» հանդեսի 2016 թ. X հատորի 1–2 համարների միասնական հատուկ թողարկումը, որը լույս է տեսել 2020 թ. Օքսֆորդի “Archaeopress Archaeology” հրատարակչությունում:

Հատորում ամփոփված է 27 հոդված, որտեղ ներկայացվում են Հայաստանի տարածքում հնագիտության զարգացման հիմնական ուղենիշները, վերջին տասնամյակների հնագիտական պեղումները, ինչպես նաև մի շարք ականավոր հնագետների կյանքն ու գործունեությունը:

Հատորը բացվում է գլխավոր խմբագիր պ. գ. դ. Արամ Քոսյանի խմբագրական հոդվածով, որտեղ արժեքներով «Արամազդ» ամսագրի դերը հայ հնագիտության զարգացման գործում՝ համառոտ ներկայացնում է, թե ինչպես էր տեղի ունենում հնագիտության զարգացումը ԽՍՀՄ փլուզման և նոր իրողությունների ձևավորման պայմաններում:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն, պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Պավել Ավետիսյանի՝ «Հայաստանի հնագի-

* Ներկայացվել է 17. VI. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 29. VI. 2020 թ.:

տուլթյան ներկան և հեռանկարները» ներածական հոդվածում ներկայացված են վերջին տասնամյակի ընթացքում Հայաստանում հնագիտական հետազոտությունների բնորոշ գծերը՝ դաշտային հետազոտությունների նոր մեթոդների կիրառումը, միջազգային համագործակցությունն ու համատեղ նախագծերը, հետազոտություններում բնական գիտությունների մեթոդների կիրառումը: Առանձնահատուկ նշվում է այն հանգամանքը, որ նոր տվյալների հիման վրա անցած տարիներին հնարավոր եղավ մշակել նեոլիթի, էնեոլիթի և բրոնզի դարի նոր ժամանակագրական սանդղակ: Հանրագումարելով վերջին քառորդ դարի պեղումները՝ հոդվածագիրը նշում է, որ հետազոտված ավելի քան 70 հուշարձանները լուրջ աղբյուրագիտական հենք են Հայաստանի հնագույն, հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության համար:

Կոնկրետ հետազոտություններին նվիրված բաժինը բացվում է Բ. Գասպարյանի, Դ. Աղլերի, Ք. Վիլքինսոնի, Ս. Նահապետյանի, Չ. Էգելանդի, Փ. Գլաուբեռմանի, Ա. Մալինսկի-Բուլերի, Դ. Առաքելյանի, Մ. Արիմուրայի, Ռ. Դանի, Է. Ֆրահմի, Հ. Հայդոսյանի, Հ. Ագիգբեկյանի, Ա. Պետրոսյանի, Է. Քենդլի «Քարի դարի ուսումնասիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում (մաս 1 – ստորին պալեոլիթ)» հոդվածով: Առաջին հատվածում հեղինակները ներկայացնում են Հայաստանի պալեոլիթյան հուշարձանների ուսումնասիրության պատմությունը՝ սկսած XIX դարի վերջի հնագետ Ժ. դե Մորգանի հետազոտություններից: Հոդվածի երկրորդ մասը նվիրված է վերջին տասնամյակների հետազոտություններին: Առանձնապես ընդգծվում է հայ-ամերիկյան, հայ-ֆրանսիական, հայ-ավստրիական, հայ-իտալական, հայ-ճապոնական, հայ-ամերիկյան-անգլիական-իռլանդական համատեղ արշավախմբերի դերը Հայաստանի քարե դարի ուսումնասիրության գործում: Հոդվածի երրորդ մասում նկարագրվում են Հայաստանի նորահայտ պալեոլիթյան հուշարձանները: Առանձին դիտարկվում են պալեոլիթյան հուշարձանների կուտակմամբ բնորոշվող տարածքները. նախաաշելյան և աշելյան կայանները Դեբեդի հովտում, Հրազդանի կիրճում, Արարատյան հարթավայրում, Արփայի հովտում, Կոտայքում, Շիրակում և Ապարանի սարահարթում:

Հայ-ամերիկյան ArAGATS նախագծի կատարված աշխատանքներին է նվիրված Ռ. Բադալյանի, Ա. Գրինի, Ա. Հարությունյանի, Լ. Խաչատուրյանի, Ի. Լինդսի, Մ. Մարչալի և Ա. Սմիթի “ArAGATS” նախագիծ 1998–2018. Հայաստանի բրոնզի և երկաթի դարերի հնագիտական հետազոտությունների 20 տարին (հայերենում ամփոփումում՝ «Արագած 1998–2018 Հայաստանի Հանրապետության Ծաղկահովտի դաշտավայրի բրոնզի և երկաթի դարերի հնավայրերի հետազոտության 20 տարին») հոդվածը: Հեղինակները, նշելով ծրագրի հիմնական նպատակները, ուսումնասիրելով Ք. ա. IV–I հազարամյակների ընթացքում Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական գործընթացները, ներկայացնում են Ծաղկահովտի բնակավայրի պեղումների հիմնական արդյունքները: Հատուկ ընդգծվում է, որ, շնորհիվ Հարավային Կովկասում ռադիոածխածնային տվյալների ամենամեծ շարքի, սահմանվել են Ծաղկահովտի հարթա-

վայրի բնակեցման հիմնական փուլերը բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում:

Ա. Բոբոխյանի «Հայ-գերմանական հնագիտական առնչությունների պատմությունից» հոդվածում ներկայացվում են հայ-գերմանական հնագիտական կապերը՝ սկսած XIX դարից: Հեղինակը հայ-գերմանական հնագիտական առնչությունների պատմությունը բաժանում է 3 փուլի. 1) XIX դ. – XX դարի սկիզբ, երբ Հայաստանում աշխատում են ժամանակի նշանավոր հետազոտողներ Ֆ. Բայերն, Վ. Բելքը, Կ. Լեհման-Հաուպտը, 2) 1920–1990 թթ., երբ հայտնի քաղաքական պատճառներով փոխառնությունները սահմանափակվեցին, և 3) հետխորհրդային շրջան, երբ գործունեություն են ծավալում հայ-գերմանական մի շարք արշավախմբեր: Հայ-գերմանական հնագիտական համագործակցության մեկ այլ օրինակ են Լոռիի տարածաշրջանում հնագիտական հետազոտությունները, որոնց արդյունքներն ամփոփված են հնագետներ Մ. Հերլեսի և Ռ. Դավթյանի «Նոր հետազոտություններ Լոռու մարզում» հոդվածում: Հայ-գերմանական ևս մեկ համատեղ ծրագիր է Օշականի ուսումնասիրությունը, որի արդյունքներն ամփոփված են Մ. Հերլեսի և Հ. Ավետիսյանի «Հայ-գերմանական պեղումները Օշականում» հոդվածում: Այստեղ 2012 թ. ի վեր ուսումնասիրվել են բազմաթիվ դամբարաններ, ինչպես նաև՝ Փոքր Բլուրի տարածքը:

Շուրջ 20 տարի շարունակ հայ-իտալական համատեղ արշավախումբը հետազոտություններ էր ծավալում Սևանա լճի ավազանում, որոնց արդյունքները արտացոլված են հնագետներ Ռ. Բիշոնեի և Ս. Հմայակյանի «ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Իտալիայի Ազգային Հետազոտական Խորհրդի հնագիտական առաքելությունը, 1994–2014 թթ.» հոդվածում: Հոդվածագիրները նշում են՝ թեպետ սկզբնական շրջանում ծրագրված էր ուսումնասիրել ավազանի միայն ուրարտական հնավայրերը, սակայն հենց առաջին աշխատանքային տարվա սկզբին արդեն պարզ դարձավ, որ ձեռնարկված դաշտային հետազոտությունների ծավալը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրության թեմա դարձնել եղած բոլոր մինչքրիստոնեական ամրոցները, դամբարանադաշտերը, քարայրները, ճանապարհները, դիտակետերը և այլ կառույցներ: Արդյունքում՝ նկարագրվեց, լուսանկարվեց, քարտեզագրվեց և թվագրվեց 149 հնավայր, այդ թվում՝ 68 ամրոց, որոնց մեծ մասը նաև չափագրվեց:

Հայաստանի առանձին մարզերի ուսումնասիրությանն է նվիրված Բ. Գասպարյանի, Ռ. Դանի, Ա. Պետրոսյանի, Պ. Վիտոլոյի, Հ. Հայդուսյանի, Ա. Ադիգյոզյանի, Հ. Ազիզբեկյանի, Կ. Ազատյանի, Կ. Զեկիի, Ղ. Մորադի, Թ. Սակոնեի, Ա. Բոնֆանթիի, Ֆ. Դաֆդարի «Վայոց Ձոր ծրագիրը (ՎԴՄ): Առաջին տարիներին իրականացված աշխատանքների համառոտ ամփոփումը (2016–2018 թթ.)» վերնագրով հոդվածը: Գործնականում, այդ ծրագրի շրջանակներում կատարվող հետազոտություններն ուղղված են Արփա գետի ավազանը ներառող տարածքի ուսումնասիրությանը, քանի որ Վայոց Ձորն ունի ռազմավարական կարևոր դիրք: ՎԶՄ-ի հիմնական նպատակներից մեկը տարածքի բնակեցման փուլերի ուսումնասիրությունն է՝ սկսած նախապատմական շրջանից մինչև միջնադար՝ կենտրո-

նանալով Հատկապես Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի հուշարձանների փաստագրման վրա:

Կոտայքում իրականացված նմանատիպ մի ծրագրի կատարման արդյունքների մասին է հաղորդում Ա. Պետրոսյանի, Ռ. Դանի, Պ. Վիտոլոյի, համագործակցությամբ՝ Վ. Մելիքյանի, Ղ. Մուրադի, Կ. Զեկիի, Տ. Սակոնեի, «Կոտայքի հետախուզական ծրագիրը (ԿՀԾ): Առաջին վեց տարիների աշխատանքների արդյունքները (2013–2018 թթ.)» հոդվածը: Այստեղ հայ-իտալական արշավախմբի կողմից իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունների նպատակն էր հետազոտել Հրազդան գետի վերին ավազանը և Մարմարիկ գետի կիրճը (մոտ 100.000 հա), կազմել նշված հատվածի հնագիտական քարտեզը: Հետախուզական աշխատանքների ժամանակ ուսումնասիրություններ են կատարվել 114 հնավայրում, որոնց ժամանակագրական տիրույթն ընդգրկում է պալեոլիթից մինչև ուշ միջնադար:

Մի շարք հոդվածներ նվիրված են Հայաստանի հնագույն և հին բնակավայրերի, պատմական Հայաստանի քաղաքների պեղումներին: Բրոնզերկաթեդարյան, թերևս, ամենանշանավոր հուշարձանի՝ Մեծամորի պեղումներին է նվիրված Ա. Փիլիպոսյանի, Ք. Յակուբյակի, Ռ. Մկրտչյանի, Հ. Սիմոնյանի, Մ. Իսկրայի, Ա. Զաքյանի «Պեղումներ Մեծամորում 2013–2018 թթ. (նախնական հաղորդում)»: Հայ-լեհական համատեղ խմբի աշխատանքները Մեծամորի միջնաբերդի արևելյան հատվածում 2013 թ. թույլ տվեցին հիմնավորել, որ բնակավայրն ակտիվ գործունեություն է ծավալել վաղ բրոնզի շրջափուլից (Ք. ա. XXXV–XXIV դդ.) մինչև վաղ անտիկ ու հելլենիստական (Ք. ա. VI–IV դդ.) դարաշրջանները ներառյալ: 2013–2018 թթ. ընթացքում հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից Մեծամորի քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորներում կատարված պեղումները հաստատեցին, որ դրանք վերջնականապես ձևավորվել են վաղ երկաթի շրջափուլում (Ք. ա. XI–IX դդ.):

Ա. Պարսամյանի և Ա. Գաբրիելյանի «Երվանդաշատ. 2005–2014 թթ. հնագիտական աշխատանքների ամփոփում» հոդվածում ներկայացված են Հին Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից մեկի՝ Երվանդաշատի հետազոտությունները: Ուսումնասիրվող հնավայրը գտնվում է Արաքս և Ախուրյան գետերի միախառնման վայրից մի փոքր հարավ՝ Արաքսի ձախ ափին, Երվանդաշատ և Բագարան գյուղերի միջակայքում, միակտոր ապառաժ ժայռի դիմաց, բլրի վրա: Այստեղ հնագիտական աշխատանքները սկսվել են 2005 թ. և ընդհատումներով շարունակվել մինչև 2014 թ.: վաստակաշատ հնագետ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի ղեկավարությամբ: Այդ բլրի փեշերին բացվել են ոչ պաշտպանական նշանակության պարիսպներ՝ կառուցված մեծ գլաքարերից: Հաշվի առնելով հնագիտական ուսումնասիրությունները և Մովսես Խորենացու վկայությունն առ այն, որ Երվանդ թագավորը գետի հյուսիսային ափին տնկել է պուրակ և ստեղծել որսատեղի, կարելի է ենթադրել՝ ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ մասում է գտնվել Խորենացու հիշատակած «Անտառ ծննդոց»-ը:

Կարևոր նշանակություն ունի Արցախի Հանրապետությունում իրականացված պեղումներին նվիրված Հ. Պետրոսյանի «Արցախի Տիգրանա-

կերտ» հոդվածը: Արցախի Տիգրանակերտը գտնվում է Ասկերանի շրջանում, լեռնաշխարհի երկրորդ խոշոր գետի՝ Խաչենագետի ներքնահովտում: Այն տարածվում է Վանքասար լեռան հարավարևելյան ներքնալանջի վրա և այդ լանջին կից գոգավորությունում՝ Արքայական աղբյուրների (Շահբուլաղ) հարևանությամբ՝ զբաղեցնելով ավելի քան 70 հա տարածություն: Պեղումների արդյունքում ուղղագծվում է քաղաքի հիմնական կառուցվածքը: Ամրացված թաղամասը, Միջնաբերդով հանդերձ, Կենտրոնական թաղամասը, Անտիկ թաղամասերը, անտիկ և վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտերը: Հոդվածում ներկայացվում են նաև քաղաքի մերձակայքում գտնվող պաշտամունքային-քարայրային համալիրը, նրա ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքը, Խաչենագետի ձախ ափին գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը և այլն:

Արդի հայ հնագիտության ամենավիճահարույց հարցերից մեկին՝ ուրարտական և վաղ աքեմենյան դարաշրջանի մշակույթների փոխհարաբերությանն է նվիրված Ֆ. Դեշանի և Ֆ. դե Կլերֆոնտանի «Հասկանալով Հայաստանի զարգացումն ուրարտական դարաշրջանի ավարտի և աքեմենյան դարաշրջանի սկզբի միջև. համագործակցություն Ֆրանսիայի և Հայաստանի արշավախմբերի միջև. Բենիամին և Էրեբունի (1999–2019)» հոդվածը: Բենիամինում (1999–2007 թթ.) իրականացված պեղումների արդյունքում բացահայտվել են աքեմենյան պալատական համալիրի հատակագիծը և գոյության փուլերը, ուսումնասիրվել են համալիրի ստորոտում բացված բնակարաններն ու արհեստանոցները: Հոդվածում նաև ներկայացված են Էրեբունու պեղումների արդյունքները: Այստեղ հիմնարար փոփոխություններ են արձանագրվում ավելի ուշ, քան ուրարտական դարաշրջանի ավարտը: Շերտագրությունն ու խեցեղենը վկայում են, որ այդ վերափոխումները տեղի են ունեցել Ք. ա. VII դ. վերջին և VI դ. առաջին կեսին, այն է՝ «մարական» դարաշրջանում:

Պարբերականում զետեղված երկու հոդված՝ Մ. Զարդարյանի «Անտիկ հուշարձանների հետազոտությունները Հայաստանում երրորդ հանրապետության տարիներին (1991–2018 թթ.)» և Հ. Մելքոնյանի «Միջնադարյան հնագիտության նվաճումները վերջին հիսուն տարում», նվիրված են տարբեր ժամանակաշրջանների հուշարձանների պեղումների պատմությանը: Առաջին հոդվածում հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է անտիկ ժամանակաշրջանի մի շարք հանգուցային հուշարձաններին՝ Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ պեղումների հիմնական արդյունքներին: Մասնավորապես՝ Արմավիրում բլրի հարավային ստորոտում խորենացու հիշատակած «Սոսյաց պուրակ»-ի տարածքում, բացահայտվեցին դեռևս XX դարասկզբին նկարագրված, սակայն, հետագայում կորսված «խոյաձև քարեր»-ը, որոնք վերաբերում են հուշարձանի գոյատևման վաղերկամեդարյան փուլին: Երվանդաշատում՝ Արաքսի ձախ ափին տեղակայված բլրի պեղումներով ի հայտ բերվեց քառակուսի մոնումենտալ, բազմաբաժին պալատական կառույց, որին արևելքից, արևմուտքից և հարավից կցված են մի շարք այլ շինություններ (կարասների սրահ-մառան,

տնտեսական սենյակներ ու այլն): Ըստ հնագիտական տվյալների՝ կառույցը, հիմնադրվելով ուրարտական ժամանակաշրջանում, հարատևել է մինչև Ք. հ. II–III դդ.: Արտաշատում պեղումները 2003 թ. կենտրոնացվեցին Արաքսի ձախ ափին տեղակայված «Գետամերձ համալիրում»: Այստեղ առկա բլրակի գագաթին ու արևելյան լանջին բացվեցին երկու բարձրահարթակներ (տաճարական ու միջանցիկ) և դրանց զանգվածեղ հենապատերն ու դեպի հարթակները տանող աստիճանաշարը: Բլրի արևելյան և հարավային ստորոտներում պեղվեցին սյունազարդ ճեմասրահ (ռեգիա), խճանկարներով զարդարված հռոմեական բաղնիք, ճուխ որմնանկարներով սրահ և մի շարք այլ ուշագրավ կառույցներ: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերի թվում առանձնանում են հռոմեական մարմարե արձանների բեկորները, հռոմեական պղնձե դրամների գանձը և, հատկապես, կավե կնքադրոշմների հարուստ հավաքածուն:

Վերոնշյալ երկրորդ հոգվածում Հ. Մելքոնյանը քննում է Հայաստանում միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները: Ներկայացնելով միջնադարյան հիմնական հուշարձանների հետազոտությունները՝ հեղինակն իրավացիորեն նշում է միջնադարյան հուշարձանների հետազոտության առանձնահատկությունները. մատենագրական և վիճակագրական հարուստ սկզբնաղբյուրների առկայությունը, ծարտարապետական կառույցների որմերին ու հուշակոթողների վրա փորագրված վիճակական արձանագրությունների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Այնուհետև նշում է միջնադարյան հնագիտության հիմնական ուղղությունները. ամրոցների և դղյակների, քարանձավային բնակավայրերի, վաղ միջնադարյան հուշարձանների, քաղաքային բնակավայրերի, վանական համալիրների պեղումները: Հեղինակը նշում է, որ Հայաստանի միջնադարյան հուշարձանների գիտական ուսումնասիրության ավելի քան հարյուրամյա ուղին ի հայտ է բերել հնավայրեր (Անի, Զվարթնոց, Դվին, Գառնի և այլն), որոնց համակողմանի քննությունը հիմք է քննարկելու Հայաստանի միջնադարյան նյութական ու հոգևոր մշակույթի Առաջավոր Արևելքի համաժամանակյա հուշարձանների և մշակույթի համատեքստում:

Պարբերականի երկրորդ բաժնում ներկայացված է մի շարք հայ ակադեմիկոս հնագետների կյանքն ու գործունեությունը: Մասնավորապես, ներկայացված են Բաբկեն Առաքելյանին (հեղինակ՝ Մ. Զարդարյան), Վահան Հովհաննիսյանին (հեղինակներ՝ Ա. Փիլիպոսյան, Գ. Արեշյան), Արամ Քալանթարյանին (հեղինակ՝ Հ. Մելքոնյան), Տելեմակ Խաչատրյանին (հեղինակ՝ Յ. Բաբայան), Ժոռես Խաչատրյանին (հեղինակներ՝ Ի. Կարապետյան, Հ. Մարգարյան), Էմմա Խանզադյանին և Հարություն Մարտիրոսյանին (հեղինակ՝ Ա. Բոբոսյան), Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովին (հեղինակ՝ Լ. Միքայելյան), Գևորգ Տիրացյանին (հեղինակ՝ Գ. Թումանյան), Ռաֆիկ Թորոսյանին (հեղինակ՝ Ա. Թադևոսյան), Ստեփան Եսայանին (հեղինակ՝ Հ. Ավետիսյան) նվիրված հաղորդումները:

Հանրագումարելով «Արամազդ» պարբերականի 2016 թ. X հատորի 1–2 համարների լուսաբանումը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն զգալի ավանդույտների հայ հնագիտության պատմության ուսումնասիրության գործում, ինչպես նաև ներկայացնում է մի շարք նորահայտ հուշարձաններ:

ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ

Պ. Գ. Թ., ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների պատմություն ու մշակույթ, քաղաքագոյացման պատմություն, հնագույն հավատալիքներ և ծես: Համահեղինակ է 1 մենագրության, հեղինակ և համահեղինակ շուրջ 50 հոդվածի: uruatry@rambler.ru